

Психологічна природа і джерела становлення етнонаціональної ідентичності

Досліджено окремі аспекти психологічної природи та походження етнонаціональної ідентичності, самосвідомості, висвітлення проблеми у різних літературних джерелах. Виявлено роль етнізації у формуванні свідомості.

Ключові слова: ідентичність, нація, етнос, свідомість, культура.

Исследованы отдельные аспекты психологической природы и происхождения этнонациональной идентичности, самосознания, освещения проблемы в разных литературных источниках. Определена роль этнической адаптации в формировании сознания.

Ключевые слова: идентичность, нация, этнос, сознание, культура.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення національних проблем, зокрема етнонаціональної ідентичності, полягає, насамперед, у тому, що вона відіграє особливу роль у державотворчих проблемах, консолідації народу, формуванні життєвих цінностей, сприяє саморозвитку людини, визначально впливає на формування світогляду тощо. Національна самосвідомість посідає належне місце у наукових дослідженнях, проте кількість нез'ясованих аспектів, здається, лише збільшилася. Складається враження, що чим більше чинників цього питання знаходить наукове висвітлення, тим, здається, більше виникає нових питань, що стосуються найрізноманітніших моментів цього явища. Це однаково стосується не лише внутрішньої структури, характеристики чинників, а й типології, функціональних проявів тощо.

Аналіз останніх досліджень. Проблемі дослідження сутності та походження етнонаціональної ідентичності останнім часом надається належна увага. Чимало її аспектів висвітлено як у загально-теоретичному плані, так і в окремих вузько спрямованих тематично працях. З них слід виділити дослідження Кайгера В.І., присвячені психологічним меха-

нізмам самоідентифікації загалом, основні постулати якої поширюються в етнонаціональну ідентичність [1]. У контексті історико-психологічної реконструкції значний інтерес становить розвідка щодо архетипічних чинників ментальності Яремчик О.В. [2], становлення етнонаціональної ідентичності українців Обушного М.І. [3]. Значна увага науковців приділяється психолінгвістичним та соціальним аспектам і джерелам формування етнонаціональної ідентичності, зокрема в працях Бичка О.В. [4], Данилюка І.В. [5], Воркачева С.Г. [6].

Мета статті. Першочерговим у дослідженні явища національної самосвідомості є питання предмета самоусвідомлення – який спектр психічного має бути віднесений до етнічного, національного, а що залишається поза рамками. Навіть це виявляється непростим завданням з огляду на те, що людини поза етнічними, національними проявами не існує. Отже, це належить до з'ясування в першу чергу. При тому структура самоусвідомлення з огляду на полікомпонентність чинників впливу становлення, в розрізі кожного з них складає окрему частину проблеми дослідження. Зрештою, складний процес адаптації індивіда до етнічного довкілля, що є складовою соціалізації людини, також вимагає наукового аналізу. Викладене вище становить мету даної публікації.

Незважаючи на тривале дослідження проблеми, усвідомлення етнонаціональної належності є продуктом не лише свідомості, а й природи людини, відображення певної фізичної або біологічної реальності, зрозуміти яку можна лише шляхом аналізу виникнення і зникнення етносу. Ядро етнічного усвідомлення, етнос не є явищем соціальним, тому існує за всіх формацій і соціально-політичних режимів. Феномен цей належить до біогеографічних, а не історико-соціальних явищ. З цього приводу існують межово контрастні погляди на проблему, за якими розбіжності між етносами визначаються не мовою, не расою, не релігією чи культурою, а “лише стереотипом поведінки, який є вищою формою активної адаптації людини до ландшафту” [7, с. 82]. У національній самосвідомості, як складній системі духовних феноменів та їхніх результируючих, що сформувалися у процесі історичного розвитку нації, відображаються її основні засади буття та розвитку. Вміщуючи у собі теоретичні, буденні ідеї, прагнення, життєві

настановлення, культурні надбання, системи вірувань і світоглядних уявлень, що все разом складає духовний концепт нації, національна свідомість не може належати до вищого рівня по відношенню до етнічної свідомості. Етнічна ж свідомість як складний спосіб інтерпретації соціальних подій, специфічне настановлення для індивіда щодо соціальних явищ і процесів є надважливою у розумінні соціальної реальності. Етнічно означуваний світ зовсім не є ілюзією, бо реальним є все те, що є реальним у наслідках, результатах діяльності.

Актуалізація національної самосвідомості має різні форми прояву, одна з таких опосередкованих форм в етнокультурній сфері об'єктивується в уявленнях про можливість розвитку власних культури та мови. Етнічна свідомість особистості є сукупністю уявлень, знань, настановлень, спрямувань, засвоєних і виявлених у процесі етнічної адаптації, накопичених з досвіду власного життя чи своєї етнічної групи про культуру, життєві цінності, усвідомлення себе членом етносу, а також бачення місця свого народу серед інших народів. До структури етнічної свідомості належать ідеологічні та психологічні, раціональні й емоційні, буденні та наукові, усталені та динамічні елементи; її характер загалом і через окремі елементи істотно впливає на соціальну поведінку людини. Неодмінними чинниками структури є етнічний (національний) характер, етнічний “темперамент”, етнічні звички, етноцентризм, етнічні почуття, етнічна самосвідомість, етнічна самоідентичність тощо. Кожен із цих елементів (чинників) є досить складним психологічним явищем із власною структурою, формою прояву, закономірностями функціонування та чітко означеними горизонтальними між елементами взаємозв'язками і взаємовідносинами.

Наголошуючи на підсвідомих механізмах постання людини і осягнення істини, С.Л. Франк розкриває сутність етнічного середовища як модулятора людської психіки, що цілковито панує над нею, обдаровуючи неабиякою насолодою. ”В акті нашого пізнання, – стверджує він, – не ми щось робимо, і не з нас самих, як обмежених і окремих істот, воно народжується: ми тільки дізнаємося про істину, нас осяює світ знання, очевидність того, що є істинним – незалежно від того, пізнаємо ми його чи ні, розкривається воно нашій свідомості чи ні. Через це не наше власне буття при всій його самоочевидності є першою

і самодостатньою очевидністю; воно саме не розкривалось би нам, ми не мали б знання про нього, якби в самому бутті як такому не було б начала Знання, первісного світла Істини, яке у всякому людському знанні осягає собою людську душу” [8, с. 180]. Коли ми спостерігаємо певну подібність у реакціях, уявленнях, поведінці однієї етнічності порівняно з іншою, ми насправді зчитуємо вторинні, похідні прояви від культурного образу буття та вимог культури до особистості. Це складає стрижень етнічного психотипу, що є своєрідним культуротворчим відбитком, який, відтворюючи та розвиваючи культурну матрицю, водночас поповнює її потенціал. Результатом усвідомлення змісту, сутності культурного надбання є підвищений рівень психічної, духовної активності людини як соціальної істоти. Власне індивідуальний аксіологічний потенціал у його структурному зрізі є проєкцією узвичаєної культурної матриці соціуму, а ставлення до цього потенціалу і його усвідомлення окреслюють сутність етнічної, національної самосвідомості. Залежно від співвіднесення типу віросповідного кліше з конкретним етнопсихотипом, якого самоусвідомлює у собі індивід, можуть гармонізувати, чи навпаки – уніфікувати прояви етнічності.

Означення етносемантичного довілля можна віднести до основних структурних характеристик власне предмета етнічного самоусвідомлення. Структура етнічної самосвідомості може розглядатися як структура другого рівня, яка дає можливість уявити собі свідомість у вигляді складної матриці, у якій вписується й упорядковується основний зміст “предмета усвідомлення”. Вона, структура, значною мірою визначає зміст дефініції, багатоаспектність якої засвідчена у численних джерелах. З огляду на існуючі підходи і тлумачення поняття виділимо, на наш погляд, найістотніші з них. Необхідно вичленяти окремі фактори виникнення і розвитку етнічної спільноти, що формують етнос, а також етнічні ознаки, що відображають ті найістотніші відмінності між етносами, що дозволяють відрізнити їх один від одного. У конкретному вираженні та різноманітних формах (пізнавальна, емоційна, вольова) бачить сутність етнічної свідомості Гаджієв А.Х. [9, с. 114-115]. При цьому автор вважає, що пізнавальний бік становить усвідомлення людиною своєї етнонаціональної належності, соціального положення, санкціонованих етно-

культурною спільнотою традиційно-побутової культури, поведінкових стандартів, своїх життєвих інтересів і нагальних потреб. Емоційний сегмент включає у себе почуття національної гордості, власної гідності за обстоювання своїх національних інтересів. До основної функції самосвідомості автор відносить регулятивну, оскільки саме вона має вольову форму свого проявлення, яка виражається у регламентації та спрямуванні національної психології, забезпечує самоконтроль усіх сфер громадського життя. Подібні сторони проблеми розглядаються іншими дослідниками. Істотним є уявлення про джерельну базу етнічної свідомості, її структуру. Виділяються, наприклад, чотири “етнічні джерела”, що живлять етнічну самосвідомість: родові, психологічні, культурні, соціальні, хоча є самозрозумілою умовність такого поділу. Навіть за умови очевидного органічного взаємозв’язку між ними все ж спостерігається певний рівень їхньої автономії. “Родове” джерело живиться спільністю походження та історичної долі народу і є продуктом соціально-біологічної природи, що об’єднує своїх за ознакою “єдності роду і племені” у своєму чи іноетнічному середовищі. Реальні культурні інтереси (долучення людей до своєї національної культури, норм поведінки, мови, соціально-моральних уявлень, звичаєвості, інших компонентів щоденного способу життя нації, етносу) обумовлюють введення до свідомісноформуючого обігу етнокультурні генеруючі чинники. “Соціальне” джерело втілює в собі певну соціальну позицію та соціальні інтереси етносу, хоча й тут явище “соціального” невід’ємне від усіх попередніх чинників. Разом з тим, у забезпеченні об’єктивності суджень про природу етнонаціональної самосвідомості багато важить емпіричне підтвердження умоглядних теоретичних моделей. До них належить складний процес етнонаціонального пристосування. Незважаючи на всю свою помітну здатність вирішально впливати на розвиток особистості, психологічна сутність явища етнічної адаптації не знайшла належного відображення у науковій літературі, науково-педагогічній та науково-методичній діяльності, не ввійшов до практичного вжитку як синтезуючий термін “етнічна адаптація” на означення набуття людиною етнічної належності. Основною характеристикою етнічної адаптації є процес формування і становлення етнічних ознак особистості як соціального індивіда, тобто процес етнічної соціалізації через

засвоєння людиною певних якостей, що становлять сутність конкретної етнокультурної моделі, суспільно-історичного досвіду того етносу, до якого належить певна людина.

Усвідомлення своєї належності до етносу є етнічним не лише за формою, але й значною мірою за соціальним змістом. Зростання індустріально-промислового навантаження викликає дедалі численніші міграційні потоки з яскраво вираженим урбанізованим забарвленням, що призводить до розмивання етнічного типу особистості, до повального збільшення загальної кількості своєрідних соціально-етнічних маргіналів.

Є очевидним, що у сучасних умовах нова форма міжетнічного буття ґрунтується на розумінні взаємоцінності етносів, що, у свою чергу, вимагає усвідомлення об'єктивної суспільної потреби в перетворенні особистості в найвищу цінність і мету суспільного розвитку, що досягається на рідному етнонаціональному ґрунті. Відзначимо, що таке розуміння проблеми далеко не завжди поділяється дослідниками і складає предмет дискусії в окремих аспектах. Вочевидь, такий стан досі залишається предметом домагань, оскільки культурна різноманітність світу (найважливішим виявом якої є існування етносів і націй) все ще не стала цінністю у свідомості багатьох людей. Однією з причин цього є страх перед етнічними конфліктами: люди ніяк не збагнуть, що не існування різних людей, цивілізацій, націй, релігій, ідеологій є причиною взаємної нетерпимості між людьми, а сама ця нетерпимість. Не лише цілісність етносів та націй є відносною, але й цілісність окремої особистості: окремій людині доводиться розглядати цілісність свого життя швидше як проблему, яку їй доводиться на кожному етапі розв'язувати знову.

Етнічна адаптація є органічною складовою соціалізації як опанування, по-перше, сукупності ролей і статусів, що суспільство пропонує людині, по-друге, сукупності соціальних інститутів, соціальних організацій, соціальних спільностей, у межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набуває бажаних соціальних статусів, по-третє, елементів соціального середовища, що визначають етнічну соціалізацію особи, виступають сукупністю цінностей, соціальних норм, знань, умінь, звичок, навичок, якостей, яких людина набуває, щоб відповідно з потребами суспільства реалізувати відповідні ролі і підтримувати набутий статус. По-четверте, етносоціальне

середовище охоплює сукупність соціальних інститутів і соціальних технологій виробництва, відтворення і передачі культурних зв'язків, цінностей та норм. На формування ціннісних настанов і поведінку індивіда в суспільстві значно впливають конкретні життєві події, соціальні явища, передусім особистого життя.

Сама людина, її потенційні можливості освоїти культурний пласт суспільства, її потреби та інтереси, спрямованість її соціальної активності виступають важливими факторами її етнічної адаптації, що охоплює все коло явищ, пов'язаних із становленням, розвитком і закріпленням в особистісних структурах якостей, що відображають особливості культури етносу, членом якого є особа.

На першому етапі людина засвоює величезний обсяг етнокультури, досвід попередніх поколінь. На другому етапі етнічної адаптації особа, вже набувши певного досвіду знань, у тому числі про культуру інших народів, здатна до більш критичного сприйняття оточуючого світу та інформації про нього. Під час етнічної адаптації люди певної культури засвоюють однаковий ракурс бачення світу, ідентичний спосіб його категоризації, систематизації, типізації. Це є підґрунтям загальної переконаності в природності й правильності «нашого» способу життя, безсумнівності для загалу багатьох «істин», тотожності засобів інтерпретації природного та соціального світу, загалом довіклля.

Завдяки цьому формуються засади етнічної самосвідомості. Навіть не дуже промовисті, на перший погляд, прояви звичаєвого етикету під пильним оком можуть бути змістовним індикатором духовного світу й етнічної належності людини, що є об'єктом самоусвідомлення своєї національної належності, утвердження себе у своїх почуттях, переконаннях. Для індивіда засвоєння досвіду суспільства, системи значень певної культури в процесі етнічної адаптації постає як пізнання. Цей самий процес, з погляду суспільства, постає передусім як процес навчання особи розумінню культури.

Отже, етнічна адаптація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства. Зміст етнічної адаптації охоплює засвоєння особою мови символів соціальної спільності; відповідних способів,

методів мислення, властивих культурі людини; форм раціональності і почуттів, прийнятих особою норм, цінностей, звичаїв, зразків, методів діяльності тощо. Індивід етнізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Людина засвоює світ культури вибірково, через власні інтереси, світогляд. Освоюючи культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності.

Поєднання факторів, що характеризують умови етнічного середовища, з факторами особистими становлять механізм соціалізації. Серед них імпринтинг (запам'ятовування) – фіксація людиною на рецепторному та підсвідомому рівнях особливостей впливаючих на неї життєво важливих об'єктів – посідає особливе місце.

Шляхом внутрішнього діалогу, в якому людина розглядає, оцінює, приймає чи відкидає ті чи інші цінності, властиві різноманітним інститутам суспільства, сім'ї, значимим особам і т.д., відбувається усвідомлення й переживання нею тієї реальності, в якій вона живе, свого місця в цій реальності і себе самої. Індивід може формуватися у середовищі, орієнтованому на маргіналіз, або на асиміляцію, проте пошук себе ставить низку питань, що заперечує, бунтує проти такої руйнації.

Сутність традиційного механізму етнічної адаптації становить засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, які характерні для його сім'ї та близького оточення.

Це засвоєння здійснюється, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою запам'ятовування, некритичного сприйняття пануючих стереотипів. Ефективність традиційного механізму досить рельєфно проявляється тоді, коли людина знає правила належності, але це її знання суперечить традиціям близького оточення. Ефективність традиційного механізму проявляється в тому, що ті чи інші елементи етнічного досвіду, засвоєні, наприклад, у дитинстві, але в майбутньому блоковані в силу зміни умов життя (наприклад, переїзд з села у велике місто), можуть “виплисти” в поведінці людині при наступній зміні життєвих умов чи на наступних вікових етапах.

На рівні несвідомого сліпо виникають жадання й острахи, пристрасті та бажання нашого дитинства й особистого минулого, й сплітаючись корінням у потаємних глибинах

нашого ества, час від часу шалено прориваються у свідоме життя, інколи навіть ламаючи його всупереч волі й розуму. Те, що є спільного у способі родинного виховання, і формує усі риси національного характеру. Це спільне не вичерпується конкретними вказівками і порадами дитині. Воно головним чином виявляється у звичаях і нормах даної культури, що їх персоніфікують батьки. Із вщепленням своєрідного родинного стилю життя у глибинне несвідоме дитини входить певна система вартостей, якої вона дотримується все життя.

Пізніші культурні впливи торкаються здебільшого поверхні психіки. З такого погляду національний характер постає продуктом даної культури водночас, персоніфікуючись, носієм її, продовжувачем культурних традицій і норм у наступних поколіннях.

Звичайно, у своєму індивідуальному прояві національний характер зумовлюється також конкретним біологічним спадком людини, що визначає певні здібності, її минулим досвідом, а також соціальним становищем. Сукупність цих факторів і забезпечує особисту форму та рівень асиміляції наявної культури, а тому й стан сприятливості чи несприятливості зовнішніх умов для формування національної самосвідомості.

Висновки. У дослідженні охоплено лише окремі аспекти психологічної природи та походження етнонаціональної ідентичності, самосвідомості, проте навіть на такому прикладі пересвідчуємося у глибокій закоріненості цього феномену в архаїчні пласти свідомості людини, формування його за рахунок психологічних ресурсів етнопсихічної адаптації та опанування ядра етнокультурних надбань народу. Вбачається актуальним надалі поглиблювати дослідження в плані з'ясування історико-психологічної парадигми становлення етнонаціональної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Кайгер В.І. Адаптивні механізми самосвідомості й самоідентифікації // Соціальна психологія. – 2005 – № 6 (14). – С. 84-94.
2. Яремчик О. В. Міфологічний компонент ментальності особистості в культурно-історичній психології: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2004. – 20 с.

3. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців. – К.: Редакційно-видавничий центр “Київський ун-т”, 1999. – 40 с.
4. Бичко О.В. Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз: Монографія. – Київ, 2007. – 281 с.
5. Данилюк І.В. «Мовні конфлікти» та конструювання етнічної і національної ідентичності // Соціальна психологія: Київ, 2005. – №.3 (11). – С. 43-51.
6. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. - №1. – 2001.
7. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – 278 с.
8. Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
9. Гаджиев А. Х. Проблемы марксистской этнической психологии. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. н/Д. ун-та, 1982. – 317 с.
10. Арутюнян Ю. В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание //Социол. иссл. – 1990.- № 7. – С. 42-49.
11. Жмир В. Національна свідомість / Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Основи, 1996. – С. 104.
12. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз./ За ред. Ю. Римаренка. – Кн. 2. – Київ-Донецьк: Вид-во НАН України, 1998. – 673с.
13. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.

Explored some psychological aspects of the nature and origins of ethno-national identity, highlighting problems in the various literary sources. Revealed the ethnization's role in shaping of consciousness.

Key words: identity, nation, ethnos, consciousness, culture.

Отримано: 01.06.2009